

Илиян Михов / Iliyan Mihov

**ДЪРЖАВНО И АДМИНИСТРАТИВНО
УПРАВЛЕНИЕ НА
ВОЕННОИНСПЕКЦИОННАТА ОБЛАСТ
ВЪВ ВАРДАРСКА МАКЕДОНИЯ
ПРЕЗ ПЪРВАТА СВЕТОВНА ВОЙНА**

**State and Administrative Management of the Military
Inspection Area in Vardar Macedonia during
World War I**

Abstract: The main goal that Bulgaria pursued by taking the side of the Central Powers in the European conflict in 1915, was the same as during the recent Balkan Wars: achieving national unification. The Macedonian Military Inspection Area was established on 8 December 1915 with headquarters in Skopje. It was located in the operating area between 8 December 1915 and 29 September 1918. It included nine administrative districts: Skopje, Kumanovo, Tetovo, Štip, Tikveš, Bitola, Ohrid, Prizren and Pristina with a total area of 33 513 km² and a population of 1 256 000 people.

Macedonian military inspection areas were designed to serve as typical military occupation facilities. These areas existed for two main purposes: to maintain order and security in the conquered lands, and to unite the activities of military and civilian authorities. The undefined status of the newly occupied lands, as well as the introduction of a civilian administration directly under the auspices of the Council of Ministers, gave rise to many disputes between military and civilian authorities. The Hague Convention of 1907 had not been ratified by several countries, including Bulgaria, Serbia, Montenegro and the Ottoman Empire, so it was not mandatory for those that took part in the Balkan Wars and World War I. In 1914, all military courts were ordered to be renamed field courts. Their jurisdiction was determined in respect of crimes committed by military men and civilians, as well as of applicable legislation, and their areas were determined in relation to the judgement of civilians.

Keywords: Macedonian Military Inspection Area, World War I, military courts.

Изминали са повече от тридесет години от Берлинския конгрес, когато Великите сили се разпореждат със съдбата на балканските народи и в резултат на неуспешните реформи и желанието за запазване на османското статукво на полуострова балканските държави сами се заемат да разрежат заплетения възел на Източния въпрос. Предизвикателството е както срещу Османската

империя, така и срещу Великите сили, които обикновено се разпореждат с малките държави и определят бъдещето им с цел запазване на своите стратегически интереси. След края на Междусъюзническата война българското население в Македония и Тракия е подложено на преследване, издевателства и морален тормоз. Стотици хиляди поемат по прашния път към родината в търсене на подслон и храна. Повече от три десетилетия търсенето и подготвяно национално обединение не е осъществено. Оттук насетне реваншът става основна позиция на българската външна политика за дълги години. След подписването на мирните договори в Букурещ и Цариград България усеща кратко облекчение, което скоро е заменено от всеобщо презрение срещу враждебните действия на съседните държави и политиката на Великите сили. Въпреки голямата несправедливост, в народа остава надеждата за справедливо решаване на балканския национален въпрос.

Пред българската държава неизменно стои въпросът за постигане на националното обединение, но вече при много по-тежки външни и вътрешни условия. Царство България води последователна политика още от Балканската война, поставяйки си за основна цел обединението на териториите, населявани от българи и разделени насилствено от държавата след Берлинския конгрес. След политическите неуспехи, застигнали България след края както на Балканската, така и на Междусъюзническата война, българските управници и дипломация предпазливо обмислят включването на държавата в предстоящата нова война. Проследявайки дипломатическите преговори с двата големи съюза, можем да направим извод, че цената, която България залага за включването си във войната, е сигурна гаранция за точни териториални граници, които да ѝ бъдат определени при евентуална победа. Присъединяването на Македония е първостепенна цел за включването на България в Голямата война.

Прелюдия преди включването на България в Първата световна война са дълги дипломатически преговори, водени между правителството на Радославов и отделните военни съюзи, време, през което страната е убеждавана и от двете главни сили (Антантата и Тройният съюз) да се включи във войната. Добре известен факт е, че географското разположение на България на Балканите има военно-стратегическо значение за спечелване на войната и присъединяването ѝ към един от двата военнополитически съюза ще даде предимство за единия или другия съюз. За Централните сили това би осигурило пряк сухопътен транспортен коридор по *Via militaris* между Австро-Унгария и Османската империя, а за Антантата – обратно, прекъсване на връзките, снабдяването и общото командване между Австро-Унгария и Германия, от една страна, и от Османската империя, от друга¹. Динамичните военни усилия и успехи на Германия и Австро-Унгария през първата военна година на Общоевропейската война (1915 г.), обещаните териториални придобивки, отпуснатите заеми от германски банков концерн предопределят избора на част от българското общество и на самия Фердинанд I (1887–1918 г.), убедени, че обединението на

българските земи ще е възможно чрез военни действия на страната на Тройния съюз.

След първоначално обявения неутралитет, в крайна сметка България застава на страната на Тройния съюз, с което Съюзът си осигурява изключително силен и важен партньор на Балканите. За разлика от България всички други балкански страни, с изключение на Османската империя, са част от Антантата. С Манифеста от 14 октомври 1915 г. цар Фердинанд I заявява, че България обявява война на Кралство Сърбия, като разполага срещу него своите две армии – Първа и Втора. Първа армия е командвана от генерал-лейтенант Климент Бояджиев и има оперативната задача да прекъсне сръбските комуникации по Поморавието и в Източна Сърбия, като настъпи в тези територии, а Втора армия, командвана от генерал-лейтенант Георги Тодоров, следва да настъпи във Вардарска Македония, като нейната военна цел е да отреже пътя за отстъпление на сръбските войски и да предотврати опитите за настъпление на съюзниците им, които след Дарданелската операция са дислоцирани в Северна Гърция. След разгрома на воените сили на Кралство Сърбия и възвръщане на изконните територии, населявани от българи, щабът на действащата Втора армия формира върху овладените със силата на българските щикове територии Македонската военноинспекционна и административна област.

Присъединяването на Царство България към Централните сили по време на Голямата война има същата цел, както и наскоро завършилите две Балкански войни, а именно национално обединение на териториите, населявани с етническо българско население. На 24 август 1915 г. Царство България подписва Тайната спогодба с Германия, с която се гарантира придобиването и анексията на „Днешна Сръбска Македония, обхващаща двете зони, наименувани спорна и безспорна, така както са разграничени в Сръбско-Българския договор от 29 февруари 1912 г.“, както и териториите до река Морава². Поради липсата на конкретен план за управление за новоокупираните територии възникват разногласия между правителството на Радославов и Главното командване.

Според главнокомандващия на Действащата армия ген. Никола Жеков ръководството и контролът над новоокупираните територии следва да са изцяло в ръцете на военните органи, като в същото време се обединяват в един военно-граждански режим. За Главния щаб най-важното е да управлява новоокупираните земи до края на войната и да отговаря за демобилизацията на армията. За тази цел е необходимо да се създадат две военни губернаторства – Моравско и Македонско.

Военните губернаторства са типични окупационни учреждения, широко разпространени в редица армии по това време, съответстват на българския опит от Балканските войни и военното ръководство ги разглежда като най-подходящата форма за управление на окупираните територии. Министър-председателят Радославов се противопоставя на идеята за създаване на военни губернаторства, като посочва, че Конституцията не предвижда подобен институт, а Македония е изконна българска земя, в която не може да се назначават

губернатори. Този първоначален спор е решен от цар Фердинанд в полза на Щаба на Действащата армия. На 17 ноември 1915 г. се създават Моравската и Македонската военноинспекционна област. Същите обаче се управляват според Положението за управлението на Македонското военно губернаторство от времето на Балканските войни, което де факто означава, че в действителност са установени военни губернаторства в Македония и Моравско, пък макар и под името военноинспекционни области.

Правителството се опитва по друг път да се наложи над Главната квартира и да поеме в свои ръце управлението на новоокупираните земи. В самия край на 1915 г. чрез Закона за 6/12 от кредитите по бюджета правителството налага своето решение, като съгласно чл. 6 от Закона се постановява, че в окупираните земи имат сила и действие българските закони, а при необходимост да се въведат особени наредби, това се прави от Министерския съвет, който се задължава да ги внесе за одобрение в най-близката сесия на Народното събрание. По този начин се създава принципно нов статут на управление на новите земи, което води след себе си спорове за правомощия между военните и гражданските органи.

През март 1917 г. с Правилника за Главното командване на българската армия е направен опит за уреждане на отношенията между най-висшите военни и граждански власти. С този правилник е въведено понятието операционна зона, което означава, че окупираните земи са под административното управление на главнокомандващия на Действащата армия. Важно е да се отбележи, че едновременно с това остават в сила и българските закони в операционната зона, приети със Закона от края на 1915 г. По този начин Правилникът за Главното командване не успява да реши разнобоя между Главното командване и Правителството, предвид и факта, че същият е създаден, без да се вземе мнението на главнокомандващия ген. Жеков, който отказва да се съобразява с него.

През пролетта на 1918 г. е направен пореден опит за разрешаване на разногласията, след като в Главната квартира е изработена Временна наредба за управлението на заетите от българските войски земи. В проекта на Временната наредба са съобразени позициите на правителството и Главното командване. За съжаление, до края на войната наредбата не е приета.

Македонската военноинспекционна област е формирана на 8 декември 1915 г. със седалище Скопие. Намира се в оперативната зона от 8 декември 1915 г. до 29 септември 1918 г. Включва девет административни окръга – Скопски, Кумановски, Тетовски, Щипски, Тиквешки, Битолски, Охридски, Призренски и Прищински, с обща площ от 33 513 км² и население от 1 256 000 души³. От 1915 г. при управлението на областта са формирани отделения „Полска тайна полиция“ и „Цензурни комисии в околийските центрове“. От 1916 г. на щаба на областта са подчинени една планинска дивизия⁴, чийто редови състав освен българи включва и албанци, и турци, военнополови съдилища в Скопие и Прилеп (1916 г.), местни военни болници, санитарен склад, разходни и базис-

ни магазини (1916 г.), бюро за издирване и поддържане на военните гробове. От 6 юни 1918 г. областта е разделена на окупационни райони, а от 11 август същата година – на Скопска и Щипска дивизионна област с по пет полкови военни окръжия.

Началници на военноинспекционната област последователно са генерал Рачо Петров (от декември 1915 г. до 30 октомври 1916 г.), ген. Православ Тенев (до 15 януари 1917 г.) и ген. Стефан Тошев. От 1918 г. завеждащ съобщенията в Македонската военноинспекционна област е ген. Симеон Янков.

След Солунското примирие, на 7 октомври 1918 г. щабът на Македонската военноинспекционна област е установен в София. Областта е формално разформирана на 16 декември 1918 г. Управлението на войските е добре организирано за времето си. Основно средство за свързка е телефонът, който се използва в звената от Главното командване до рота. Радиото се използва в звената от Главното командване до полк, а телеграфът – от Главното командване до армия. Има и други средства за свързка – летяща поща, хелиографна, сигнална и друга⁵.

Въпросът за административното управление на военноинспекционната област във Вардарска Македония под българска власт през Общоевропейската война е слабо засегнат и в това отношение в нашата историография съществува възможност за допълнителни научни изследвания. Присъединяването на Македония се определя като национално освобождение, докато в сръбската историография управлението на окупираните сръбски територии се представя като окупационен режим от страна на българските власти. Двата основни проблема при сръбските изследвания за войната са липсата на български извори и липсата на логична връзка с Балканските войни и сръбската политика в Македония през 1912–1913 г. Терминът „Вардарска Македония“ се появява след края на Балканската война и с него се означават териториите, окупирани от Сърбия и останали в състава ѝ след края на войната. По своята географска същност той идва да означава една част от територията на Македония, която включва поречието на р. Вардар и притоците ѝ. Изворите използват определението „Сръбска Македония“, което идва да означава държавна определеност, а не национална. Липсват каквито и да е извори, които да посочват тази територия като национално определена „македонска“.

Връщайки се по-назад в хронологията на събитията, още при започване на Първата балканска война, Кралство Сърбия има за основна цел да изтласка османската войска от Македония и да завземе територията от т.нар. Вардарска Македония, като по този начин завоюва предвидената в междусъюзническия договор безспорна зона. Следвайки своите шовинистични настроения, сръбската войска окупира спорната зона и части от безспорната българска зона, налагайки терор над българското население. В резултат на събитията, настъпили след Междусъюзническата война, етническата карта на Македония се променя. Хиляди местни жители, различаващи се етнически и религиозно, са подложени на физически и икономически натиск, което ги провокира да тър-

сят убежище в своите национални държави. След войната от 1913 г. България приема общо четвърт милион изселници, а близо милион българи остават под чужда власт. След подписването на Букурещкия мирен договор Вардарска Македония е присъединена към Кралство Сърбия и българското население е подложено на репресии, целящи асимилация и денационализация.

Териториите, окупирани от българските войски, са организирани в две военни области, в които се установява едновременно военно и гражданско управление под командването и контрола на военните. В същото време правителството на Радославов се опитва да участва активно в управлението на новите територии чрез назначаване на граждански чиновници пряко от министерствата. Новосъздадената администрация е сформирана съгласно българските закони, а дотогавашните местни органи са премахнати.

Македонската военноинспекционна област има характеристиките на военно окупационно учреждение съгласно правомощията на неговия началник и устройствените документи. Военноинспекционната област има две основни задачи: запазване на реда и безопасността на окупираните земи и регламентиране на действията на военните и гражданските органи. Нормално в хода на войната и предвид нейната продължителност, структурата, правомощията и служителите в областта се променят и увеличават. В началото на своето съществуване военноинспекционната област има съвсем малък щат, но впоследствие се създава значителна организация, която включва управлението, продоволствието, санитарното дело, стопанството и културата.

За разлика от Моравската военноинспекционна област, в която е създадена стройна окупационна система още от началото на войната, в Македония не се случва същото, което може би се дължи на значителния числен състав на армията в южната част на областта и многобройното българско население. Налагането на по-разгърната система се случва постепенно, след обхващането на северните, западните и част от централните райони на областта. За определянето на един режим като окупационен, предвид наличието на окупационни войски, е необходимо прилагането на военните закони на окупатора.

С оглед натрупания опит по време на Балканските войни в периода 1913–1915 г. се налага и промяна в организацията на системата на военното съдоустройство и съдопроизводството. Системата на военнополовите съдилища се подобрява, като се налагат съдебни правила, с които се обхващат по-пълно случаите на наказателно преследване. Създадени са местни военнополови съдилища, чиято юрисдикция обхваща както местните жители за всички престъпления, така и нарушенията на структурите на военнослужещи, които се намират в съответния съдебен район. Създадени са три такива съдилища: Моравски със седалище в Ниш, Вардарски – в Скопие и Преспански – в Прилеп. Съставът на военнополовите съдилища е от офицери, а при всеки съд има и военнополови прокурори, военни следователи и постоянни защитници, всички предимно с юридическо образование. Може да се направи извод, че

военната правораздавателна система през Първата световна война е много по-добре устроена от периода на Балканските войни.

Едновременно с въведеното военно управление в окупираните земи започва и изграждането на структурите на гражданското управление. По модела, определен в България, в окупираните земи се създава и гражданска администрация. Назначените ръководители са подчинени пряко на Министерския съвет и съответните министерства в София. Органите на изпълнителната власт назначават тричленни комисии, които представляват местната власт. Принципът е окръжните управители и околийските началници да са от Царство България, но това е трудно изпълнимо предвид човешкия ресурс при тричленния състав на комисиите в градовете и в селата. Обикновено председателите на общинските тричленни комисии се изпращат от Царството, като запознати с българското законодателство, а останалите членове са местни жители, най-често и двамата. В Македония местните жители и македонската емиграция в България активно са ангажирани в управлението.

Новоприсъединените земи са включени в митническата зона на Царство България, като заедно образуват единна митническа област без вътрешна граница и с еднакви мита и тарифи, а по новата граница в края на 1915 г. започва изграждането на митници. През 1917 г. се организират и български граждански съдилища.

Положението във Вардарска Македония по отношение на прехраната е още по-тежко отколкото това в старите предели на България. Стопанският живот на областта е засегнат, след като сръбските власти извършват големи реквизиции, а при оттеглянето си сръбските войски откарват всички добитък и хранителните припаси. В началото на 1916 г. Радославов нарежда за прехраната на населението в новите земи ежедневно да се изпращат по 6 вагона храни, а също да се отделят продукти и от армейските запаси. Военните власти отпускат семена, обозни коли и добитък, за да се засее земята и да се прибере реколтата. В помощ на земеделците от Македония Германия доставя 30 големи моторни плуга, а от българската армия са освободени агрономи за отделните райони⁶.

Често между военните и гражданските органи се поражда спорове предвид неясния статут на окупираните земи и въвеждането на гражданска администрация, подчинена пряко на Министерския съвет. Липсата на общи принципи за управление е причината за разногласията между правителството и военното командване. Както е известно, конфликтите на високо държавно ниво създават дувластие по места.

Един от дискуссионните въпроси остава този за определяне на конкретния статут на окупираните земи предвид действащите към онзи момент международноправни разпоредби. Основната полемика за управлението на България в Поморавието, Косово и Вардарска Македония е относно определянето му като анексия или окупация. Макар новите земи да са под окупационна власт, със Закона за кредитите по бюджета от 30 декември 1915 г. се постановява, че

в окупираните територии и в Царство България действа един и същ правен режим, което от правна гледна точка е по-близо до значението на анексия. Независимо от конкретния правен статут, който е установен в новите земи, е ясно за всички – както за военните, така и за правителството, че основната цел е присъединяване на новите земи към държавата. Ясно е изразено желанието за трайно присъединяване на окупираните земи към Царство България. Несъмнено е, че войната има за крайна цел национално обединение, което в крайна сметка очертава и основните характеристики на българското военновременно управление в окупираните територии.

Определението за военна окупация като понятие се появява през XIX в., като през 1899 и 1907 г. в Хага се изработват правила, определящи поведението на окупационните армии, които остават в сила до края на Втората световна война. Най-важното достижение на института на окупацията е принципът, при който действията на една войска, контролираща земи на чужда държава, са ограничени и имат за цел неутрално управление на тези територии. По това време режимът на окупация има неутрално значение и регламентира поведението на държавата при окупация, особено когато не се надхвърлят правомощията, дадени от международното право.

Институтът на военната окупация от края на XIX и началото на XX в. не е изцяло изследван в българската историография, както и в областта на международното право. Изследванията в областта на международното право относно института на окупацията са съсредоточени върху Четвъртата женеvsка конвенция от 1949 г. и Първия допълнителен протокол от 1977 г., а Хагският правилник от 1907 г. се споменава съвсем бегло⁷.

През XIX в. европейската мисъл създава концепцията за военна окупация, като едва на двете международни конференции за мир в Хага през 1899 и 1907 г. правилата са кодифицирани. Можем да кажем, че се създават единни правила, които имат за цел разграничение между самото превземане на чужда територия и окупацията като нещо различно. Основен принцип в международното право е, че владението и контролът над територия на чужда държава по военен път не водят до автоматично прехвърляне на суверенитет, тъй като е необходимо сключване на мирен договор, в който да се определят границите.

Съгласно чл. 43 от Хагската (IV) конвенция относно законите и обичаите на сухопътната война от 1907 г. „Една територия се смята за окупирана, когато фактически се намира под властта на неприятелската войска. Окупацията се простира само върху териториите, където тази власт е установена и може да бъде упражнявана“. Окупиращата държава няма право едностранно да анексира окупираните територии, да третира завзетите земи и население като свои, нито пък да постъпва с тях по свое усмотрение. До приключване на войната и подписване на договор, определящ окончателния статут на територията, окупаторът се задължава да спазва определени правила⁸. Съгласно разпоредбите на конвенцията окупиращата държава има право на управление и плодотползване, като по този начин се очертава, че самата окупация има само военен и

временен характер. Отличителна черта на окупацията е прекият контрол, осъществяван от въоръжените сили на една държава върху територията на друга държава чрез ясно установена военна йерархична структура⁹.

Освен правния аспект на института на окупация, темата има важно значение за историческите изследванията върху управлението в териториите под контрола на българските войски по време на Балканските и двете световни войни. Българската историография избягва термина „окупация“, докато националните историографии на съседите, особено македонската¹⁰, наблягат на понятията „окупация“, „окупатор“, „окупационно управление“¹¹. Изследването на въпроса от гледна точка на международното право дава по-широк поглед върху процесите, като преодолява едностранчиви и ценностно натоварени интерпретации, характеризиращи българското управление само като „освобождение“ или пък „потисничество“.

Важно е да се отбележи, че Конвенцията от 1907 г.¹² не е ратифицирана от няколко страни, между които България, Сърбия, Черна гора и Османската империя, и следва да се счита, че тя не е задължителна за тези воюващи държави през Балканските и Първата световна война. Конвенцията от 1899 г. обаче е ратифицирана от всички участници и в Балканските, и в Първата световна война и следователно тя е в сила и е задължителна за участниците в конфликта¹³. Затова и първата Хагска конвенция се прилага през декември 1914 г. за извършване на двустранна правителствена и военна анкета. Анкетата е назначена със заповед № 644 на министър-председателя д-р Васил Радославов във връзка с възникналите погранични инциденти на българо-гръцката граница в с. Зърнево, Неврокопско, а в състава на анкетната комисия влизат полк. Борис Сирманов (председател), майор Димитър Мустаков (член) и консултът на Царство България в гр. Солун д-р Симеон Табаков¹⁴.

Международноправният институт на окупацията обозначава временна военна власт, чиито основания се намират във фактическия контрол върху неприятелска територия, откъдето произтичат и нейните ограничения. При изследване на института на окупацията като достижение на XIX в. е важно да се има предвид историческата действителност, в която е създаден. Неговите основни принципи са: държави, взаимно признаващи своя суверенитет и споделящи основни ценности; минимална държавна намеса в стопанската област и личния живот на гражданите; стриктно разделение между военна и гражданска власт; кратки войни, ограничени в целите и мащабите си, които са последвани от мирно споразумение, основано на някакъв вид преговори.

С оглед по-пълното разглеждане на статута на Вардарска Македония следва да се спрем и на въпроса за създадените през войната военнополови съдилища. Като се има предвид, че бойният състав на армията за мирно време в началото на 1914 г. е сведен приблизително до този, с който е започнала мобилизацията през 1912 г. за Балканската война, а именно 3 армии и 11 пехотни дивизии, а за сравнение в началото на Балканската война пехотните дивизии са 9, не без значение е фактът, че формираните в хода на Междусъюзническата

война 10-а Родопска и 11-а Македонска пехотна дивизия не са разформирани напълно, а остават с малък мирновременен състав.

С царски Указ от Министерството на войната № 28 от 23 май 1914 г. (обн. ДВ, бр. 126 от 09.06.1914 г.) България е разделена на 9 дивизионни области, които при война формират дивизии. На 29 юли 1914 г., само ден до началото на бойните действия от Голямата война, в XVII обикновено народно събрание се гласува Закон за обявяване на Царството във военно положение (обн. ДВ, бр. 172 от 01.08.1914 г.), с член единствен, а именно, че в държавата се обявява военно положение, което да трае дотогава, докогато Министерският съвет със специално постановление реши вдигането му. Още през август 1914 г. в ДВ, бр. 177 от 08.08.1914 г. е обнародван Временен правилник за службата през време на военно положение. По своята същност Правилникът преповтаря разпоредбите на Временния правилник за службата през военно време от 1912 г.

Всички военни съдилища в държавата с царски Указ № 44 от 6 август 1914 г. (обн. ДВ, бр. 177 от 8.08.1914 г.) са преименувани в полеви военни съдилища. В тяхната юрисдикция са включени делата, засягащи военнослужещите и гражданските лица, определено е приложимото законодателство, като присъдите подлежат на контрол от Царя, който може да ги потвърждава или отменя. С Указа са определени районите на полевите военни съдилища по отношение на гражданското съдопроизводство. Съдилищата са организирани в следните области: Софийски полеви военен съд, Пловдивски полеви военен съд, Русенски полеви военен съд, Тракийски полеви военен съд и Македонски полеви военен съд.

След включването на Царство България във войната и започването на активни бойни действия изниква необходимостта от промяна на действащите военни закони. Допълнен е нов отдел към Военно-съдебния закон „За военнополовите съдилища във военно време и във време на военно положение“ (обн. ДВ, бр. 76 от 07.04.1915 г.), съгласно който съдебните срокове са значително съкратени. Регламентирано е, освен териториалните военни съдилища, в България да бъдат организирани военнополови съдилища при дивизиите, отрядите, в завоюваните области, в обсадените крепости и извънредни при нужда. За разлика от действащата система по време на предишните две балкански войни, при които военнополови съдилища са организирани към отделните армии и в завоюваните области, новоизградената система се различава значително. Интересна особеност при наказателните дела е практиката, с оглед осигуряване на бързина в процеса, в решенията на съда да не е задължително излагането на мотиви при осъдителни присъди, което, от своя страна, създава риск от съдебен произвол.

С царски Указ № 7 от 10 септември 1915 г. в България е обявена обща мобилизация, а военнаказателният закон е допълнен. Приет е нов раздел III – „За престъпленията във време на война и в местности, обявени във военно положение“ (обн. ДВ, бр. 220 от 29.09.1915 г.), в който са предвидени много строги наказания, като смъртното наказание е преобладаващо¹⁵. С Манифест

на Фердинанд I от 1 октомври 1915 г. (обн. ДВ, бр. 222 от 01.10.1915 г.) е обявена война на Сърбия, с което България се включва в Първата световна война.

Към 1 октомври 1915 г. във Втора армия е организирана военносъдебна част с началник полковник Димитър Жостов. Към всяка от четирите пехотни дивизии в армията е учреден полеви военен съд. Още една дивизия, а именно Пета Дунавска пехотна дивизия, е допълнена към Втора армия, която по-късно е присъединена към Трета армия. Създаден е полеви военен съд при Трета Балканска пехотна дивизия, в чийто състава влизат петима офицери, двама чиновници и 14 подофицери и войници. Създадени са още Полеви военен съд при Седма Рилска пехотна дивизия със състав от шестима офицери, двама чиновници и 17 подофицери и войници, съд при Втора Тракийска пехотна дивизия със състав двама офицери, двама чиновници и 14 подофицери и войници, съд при Пета Дунавска пехотна дивизия, със състав шестима офицери, двама чиновници и 16 подофицери и войници, както и съд при Единадесета Македонска пехотна дивизия, със състав петима офицери, двама чиновници и 15 подофицери и войници.

След започването на военните действия в Македония и установяването на армията в тази област, със Заповед на Действащата армия (ЗДА) № 49 от 20 октомври 1915 г. се учредяват две полеви военни съдилища със седалища в градовете Ниш и Куманово. Полевият военен съд в Ниш се нарича Моравски полеви военен съд, а полевият военен съд в Куманово – Вардарски полеви военен съд. В юрисдикцията на тези полеви военни съдилища се включват наказателните дела срещу местното население според Прокламацията от 5 октомври 1915 г., както и на военнослужещите от местните, невлизащи в състава на някоя дивизия, войски и военни учреждения. След милитаризацията на чиновниците и служителите при пощите, телеграфите и телефоните делата срещу тях също се разглеждат от военните съдилища. Със ЗДА № 147 от 1 януари 1916 г. е изменена и допълнена ЗДА № 49 от 20 октомври 1915 г., като в област Македония е открит още един съд – Преспански полеви военен съд със седалище в гр. Прилеп, а седалището на Вардарския полеви военен съд е преместено от гр. Куманово в гр. Скопие. Със ЗДА № 637 от 20 декември 1916 г. е заповядано делата срещу чиновите от Планинската дивизия, която влиза в състава на Първа армия и е дислоцирана в Македонската военноинспекционна област, да се разглеждат от Вардарския полеви военен съд. С цел запазване на военната дисциплина с тайна заповед № 232 от 21 май 1918 г. на министъра на войната в българската армия като „особено дисциплинарно наказание е въведено телесно наказание – до 25 удара с пръчка, без разголване и разкървяване“, което се налагало от командирите на частите и приравнените на тях и по-горни началници¹⁶.

В края на войната военновременният режим е променен в по-лек, а именно военно положение, като подсъдността на военните съдилища по отношение на гражданските лица се променя. С Указ на Министерството на правосъдието № 103 от 27 септември 1919 г. са изменени укази № 44 от 6 август 1914 г., №

266 от 24 октомври 1914 г., № 49 от 22 октомври 1915 г. и № 28 от 6 март 1919 г., като по този ред се определя мирновременна подсъдност за всички престъпления по общия Наказателен закон, освен някои изключения. След подписването на Ньойския договор и настъпилите териториални промени, както и след закриването на военнополовите съдилища при съединенията и на териториалните военнополови съдилища – Врачанско, Македонско и Тракийско, със заповед по военното ведомство № 685 от 2 декември 1919 г.¹⁷ на министъра на войната е определена териториалната подсъдност на оставащите военнополови съдилища – Софийско, Пловдивско и Русенско.

Валидни както за българските, така и за останалите европейски военни съдилища по време на Първата световна война е силната им зависимост от военната администрация и йерархия. Военното командване е имало големи правомощия по образуването на наказателното производство. Присъдите са подлежали на утвърждаване пряко от изпълнителната власт, а именно от военното командване – от главнокомандващия Действащата армия, както и от самия монарх, което, от друга страна, поставя под съмнение безпристрастността на съдилищата. С оглед на изключителната непопулярност на Междусъюзническата война се налага значително засилване на наказателното преследване и приемане на нови промени в действащото законодателство, особено преди влизането на България в Първата световна война. Силно негативно обстоятелство е и това, че военнополовите съдилища, позовавайки се на Военно-съдебния закон като специален процесуален закон, често са действали при ред, лишаващ от процесуални гаранции обвиняемия. Репресиите и наказанията обаче не могат да спрат деморализацията и разрухата в армията и в българското общество и в крайна сметка България претърпява пълно поражение през Първата световна война¹⁸.

Не на последно място, изследвайки въпроса за положението на новоприсъединените земи, ще отделя няколко изречения и за т.нар. евакуации от Вардарска Македония по време на войната. Една от първите задачи във формираната Македонска военноинспекционна област с център Скопие през 1915 г. е да бъде освободена областта от „всички неканени гости, дошли отвън наедно със сръбския режим“¹⁹. Освен осигуряването на тила на Действащата армия се счита, че по този начин Македония ще получи своя истински облик отпреди сръбската окупация през 1912 г. Основната цел, която следва да се постигне, е евакуация на всички новоколонизирани сърби след Балканските войни в периода 1912–1914 г., като остане само местното население. Тези от новодошлите сърби, които са причинили страдания на македонските българи и които не пожелаят да се оттеглят с отстъпващите сръбски войски, са интернирани. Те са изпратени по родните им места в старите предели на Кралство Сърбия. Впоследствие са евакуирани и българи от Македония, които са се държали престъпно по време на сръбския режим. За да не се злоупотребява обаче с това и да не се създава възможност за разчистване на лични сметки, се вменява в дълг на компетентните органи да бъдат изключително внимателни, като за вся-

ко обвинение се иска да се представят документи от местните военни и административни органи. В някои случаи за проверка на обвиненията се изпращат анкетъори, каквито примери има в Кратово и Кавадарци²⁰, а в други случаи се прави дознание, като например в Щип и в Берово. Едва след щателно проучване се взема едно или друго решение. Понякога българите дават писмена гаранция за свой съгражданин. В началото на 1917 г. по нареждане на щаба на Македонската военноинспекционна област в различните градове се определят специални „комисии по интернирванията“. Те имат задачата да се произнасят мотивирано кои от българите е желателно да бъдат върнати по домовете им²¹.

Друга категория, за която е заповядано да бъдат интернирани, са бившите войници, по народност сърби. Наслоената омраза срещу произволите на сръбската власт довежда дотам, че българите от Македония, заемащи административни длъжности, бързат да интернират новозаселените сърби. Това налага заповедта за интерниране да бъде приложена само за бившите войници – сърби от сръбската армия на възраст от 18 до 50 г., и то само за тези, живеещи на територията на Македония и в земите, които не влизат в старите (до 1912 г.) предели на Сърбия – Прищенско и Призренско. Същото се отнася и за всички бивши учители, офицери, депутати, журналисти и други от сръбска националност. Така за изпращане на колонизираните сърби до родните им места се отпуска специален влак, който се движи само веднъж седмично. В продължение на няколко седмици са превозени безплатно 700²² души с покъщнината им. След това евакуацията на колонизираните сърби се прекратява поради липса на вагони. Българското население в Скопие обаче изразява негодуването си против оставането на сърбите, като настоява пред властите на Македонската военноинспекционна област евакуацията да продължи. Патриархално възпитаният българин са възмущава особено силно от сръбските с леко поведение, които сноват из улиците на Скопие, който е център на административна област и се посещава от доста чужденци, главно германски и австро-унгарски офицери. Наличието на сърби в Скопие и в областта увеличава опасността от подривнодиверсионни действия на сръбски чети и шпионаж в полза на Антантата.

Част от колонизираните сърби са преселници от Австро-Унгария и за да бъдат върнати обратно по родните места, се влиза в предварително споразумение с австро-унгарския офицер за свързка при щаба на областта. За сърбите, повечето от които са останали австро-унгарски поданици, се правят дори по големи улеснения при превозването.

Очевидно е, че българското военно и политическо ръководство се стреми по справедлив начин да извърши евакуациите и разместването на населението. Ясно е обаче, че трудно може да се постигне търсената справедливост с оглед тежката обстановка в Македония и предприетите от Сърбия мерки за промяна на етническия състав на областта през 1913 и 1914 г. През периода 1913–1915 г. от Сърбия в Македония са преселени десетки сръбски семейства, като именно те са обект на интерес за българските власти.

От страна на България при евакуациите се включва Щабът на Действащата армия при граничните пунктове Гевгели, Богородица, Стоякова, Богданци, при условие че същите се организират по начин, по който населението не страда и има възможност периодично да наглежда и обработва посевите си. Предвижда се населението от пограничната линия временно до края на войната да се евакуира в покрайнините на Скопие, Велес, Струмица, Кавадарци и Неготин. Българското население, въпреки несполуките на войната и разбирайки нейния освободителен характер, не се отказва дори и в най-трудните моменти да изпраща в редовете на българската армия работоспособните мъже. Около 4000 бедстващи души са евакуирани от фронтната зона, а през август 1916 г. от Гърция пристигат 1200 бежанци, изгонени от войската на Антантата, без жилище и храна. Допълнително още 70 души идват през октомври от Леринско и Костурско. Българското командване се справя с трудната задача, настанявайки ги в Щипско и на други места. Голяма част са младежи, които желаят да учат и са настанени в Скопие, а други по желание постъпват като новобранци в българската армия²³.

След дългоочакваното присъединяване на Вардарска Македония към Царство България на преден план излизат истинските предизвикателства пред държавата с оглед решаване не само на военните въпроси, но и тези, свързани с административното и гражданско управление. Дори и по време на война животът на обикновените хора не спира, което е причината да се появи нуждата от подробно уреждане на статута и правилата във военноинспекционната област. Още по-релефно изпъква неравномерното административно деление на Македонската област на няколко големи и много по-малки части. Нуждата от евакуация на част от сърбите се налага от оперативна военна гледна точка и с цел предотвратяване изтичането на информация за дислокацията на българските военните части и шпионаж в полза на Антантата.

Историците оценяват последствията от края на Първата световна война като втора национална катастрофа, в която армията губи 87 000 убити и починали и близо 140 000 ранени. Освен огромните загуби в стопанството, най-тежки са последиците от провалената реализация на идеята за национално обединение, която всъщност е главната политическа цел на участието на страната във войната.

БЕЛЕЖКИ / NOTES

¹ От лат. *Via militaris, Via Diagonalis, Via Singidunum* – древен римски път, построен от римляните на Балканския полуостров.

² **Кесяков, Б.** Принос към дипломатическата история на България 1878–1925 г. София: Печатница „Родопи“, 1925, с. 73.

³ **Странски, И.** Гъстота на населението във македонската военноинспекционна област през 1916 година. – Македонски прегледъ, година II, книга 2. София, 1926, 78–79.

⁴ **Билярски, Ц.** Александър Протогеров – генералът-войвода. София: ИК Си-нева, 2012, с. 200.

⁵ **Христов, Д.** Стратегическата отбрана на българската армия през Първата световна война. – Военен журнал, № 1, (1993), с. 99.

⁶ **Минчев, Д.** Стопанската политика на българските военни власти във Вардарска Македония през Първата световна война. – Военноисторически сборник, бр. 3, (1995), 18-28.

⁷ **Братанова, Х.** Международно хуманитарно право. София: НВУ, 41, 44-45, (2009), 106-110.

⁸ Хагска (IV) конвенция относно законите и обичаите на сухоземната война от 1907 година: [https://bg.wikisource.org/wiki/%D0%A5%D0%B0%D0%B3%D1%81%D0%BA%D0%B0_\(IV\).%D0%BA%D0%BE%D0%BD%D0%B2%D0%B5%D0%BD%D1%86%D0%B8%D1%8F_%D0%BE%D1%82%D0%BD%D0%BE%D1%81%D0%BD%D0%BE_%D0%B7%D0%B0%D0%BA%D0%BE%D0%BD%D0%B8%D1%82%D0%B5_%D0%B8_%D0%BE%D0%B1%D0%B8%D1%87%D0%B0%D0%B9%D1%82%D0%B5_%D0%BD%D0%B0_%D1%81%D1%83%D1%85%D0%BE%D0%B7%D0%B5%D0%BC%D0%BD%D0%B0%D1%82%D0%B0_%D0%B2%D0%BE%D0%B9%D0%BD%D0%B0_%D0%BE%D1%82_1907_%D0%B3%D0%BE%D0%B4%D0%B8%D0%BD%D0%B0](https://bg.wikisource.org/wiki/%D0%A5%D0%B0%D0%B3%D1%81%D0%BA%D0%B0_(IV).%D0%BA%D0%BE%D0%BD%D0%B2%D0%B5%D0%BD%D1%86%D0%B8%D1%8F_%D0%BE%D1%82%D0%BD%D0%BE%D1%81%D0%BD%D0%BE_%D0%B7%D0%B0%D0%BA%D0%BE%D0%BD%D0%B8%D1%82%D0%B5_%D0%B8_%D0%BE%D0%B1%D0%B8%D1%87%D0%B0%D0%B9%D1%82%D0%B5_%D0%BD%D0%B0_%D1%81%D1%83%D1%85%D0%BE%D0%B7%D0%B5%D0%BC%D0%BD%D0%B0%D1%82%D0%B0_%D0%B2%D0%BE%D0%B9%D0%BD%D0%B0_%D0%BE%D1%82_1907_%D0%B3%D0%BE%D0%B4%D0%B8%D0%BD%D0%B0).

⁹ **Вълков, М.** Война, окупация и международно право. – АНАМНЕЗА, Год. X, кн. 2, (2015), с. 21.

¹⁰ **Михов, М.** Политика в историята. Новата българска история и македонската историография 1944–2005 г. Велико Търново, 2006, 182–183.

¹¹ **Стојчев, В.** Бугарскиот окупациски систем во Македонија: 1941–1944. Скопје: Григор Прличев, 1996.

¹² **Велев, В., Радилски, В.** Международни актове и договори за правна помощ, книга 1. София: София-Р, 1996, с. 426.

¹³ <https://verdragenbank.overheid.nl/en/Verdrag/Details/003319>. Княжество България подписва конвенцията на 18 октомври 1907 г., но до 26 септември 2015 г. тя все още не е ратифицирана от Народното събрание.

¹⁴ **Желев, Й.** Д-р Симеон Табаков (1882–1918 г.), животопис, творчество и документи. Народно читалище „Кузман Шапкарев – 2009“, 2018, с. 60.

¹⁵ **Петков, П.** Военното правосъдие на Третата българска държава в системата за национална сигурност. Създаване и развитие до Балканската война. – Военен журнал, № 1–2, (2010), 145–146.

¹⁶ Укази и заповеди по военното ведомство за 1918 г. – Военноисторическа библиотека – София.

¹⁷ По силата на Солунското примирие, сключено на 29 септември 1918 г., България се задължава да демобилизира незабавно армията си, да се изтегли от заетите територии, да понесе частична военна окупация.

¹⁸ **Петков, П.** Българските военни съдилища през Първата световна война. – Военен журнал, № 1–2, (2010), 145–146.

¹⁹ **Минчев, Д.** Евакуации от Македония през Първата световна война. – Военноисторически сборник, бр. 4, (1994), с. 77.

²⁰ Пак там, с. 78.

²¹ Пак там, с. 79.

²² **Гоцев, Д.** Националноосвободителната борба в Македония 1912–1915 г. София: БАН, 1981, с. 56.

²³ **Минчев, Д.** Евакуации от Македония..., 1994, с. 79.

ЛИТЕРАТУРА / REFERENCES

Билярски, Ц. Александър Протогеров – генералът-войвода, София: ИК Синева, 2012 [**Bilyarski, Ts.** Aleksandar Protogerov – generalat-voyvoda. Sofia: IK Sineva, 2012].

Братанова, Х. Международно хуманитарно право. Велико Търново: НВУ „Васил Левски“, 2009 [**Bratanova, H.** Mezhdunarodno humanitarno pravo. Veliko Tarnovo: NVU “Vasil Levski”, 2009].

Велев, В., Радуилски, В. Международни актове и договори за правна помощ, книга 1. София: София-Р, 1996 [Velev, V., Raduilski, V. Mezhdunarodni aktove i dogovori za pravna pomosht, kniga 1. Sofia: Sofia-R, 1996].

Вълков, М. Война, окупация и международно право. – АНАМНЕЗА, Год. X, кн. 2, (2015) [**Valkov, M.** Voyna, okupatsia i mezhdunarodno pravo – ANAMNEZA, god. X, kn. 2, (2015)].

Гоцев, Д. Националноосвободителната борба в Македония 1912–1915 г. София: БАН, 1981 [**Gotsev, D.** Natsionalnoosvoboditelnata borba v Makedonia 1912–1915 g. Sofia: BAN, 1981].

Желев, Й. Д-р Симеон Табаков (1882–1918г.), животопис, творчество и документи. София: Народно читалище „Кузман Шапкарев – 2009“, 2018 [**Zhelev, Y.** D-r Simeon Tabakov (1882–1918 g.), zhivotopis, tvorchestvo, dokumenti. Sofia: Narodno chitalishte “Kuzman Shapkarev – 2009”, 2018].

Кесяков, Б. Принос към дипломатическата история на България 1878–1925 г. София: Родопи, 1925 [**Kesiakov, B.** Prinost kam diplomaticheskata istoria na Balgaria 1878–1925 g. Sofia: Rodopi, 1925].

Минчев, Д. Евакуации от Македония през Първата световна война. – Военноисторически сборник, № 4, (1994) [**Minchev, D.** Evakuatsii ot Makedonia prez Parvata svetovna voyna – Voennioistoricheski sbornik, № 4, (1994)].

Минчев, Д. Стопанската политика на българските военни власти във Вардарска Македония през Първата световна война. – Военноисторически сборник, № 3, (1995). [**Minchev, D.** Stopanskata politika na balgarskite voenni vlasti vav Vardarska Makedonia prez Parvata svetovna voyna – Voennioistoricheski sbornik, № 3, (1995)].

Михов, М. Политика в историята. Новата българска история и македонската историография 1944–2005 г. Велико Търново: УИ „Св. св. Кирил и Методий“, 2006 [**Mihov, M.** Politika v istoriata. Novata balgarska istoria i makedonskata istoriografia 1944–2005 g. Veliko Tarnovo: UI “Sv. sv. Kiril i Metodiy”, 2006].

Петков, П. Военното правосъдие на Третата българска държава в системата за национална сигурност. Създаване и развитие до Балканската война. – Военен журнал, № 1–2, (2010) [**Petkov, P.** Voennoto pravosadie na Treatata balgarska darzhava v sistemata za natsionalna sigurnost. Sazdavane i razvitie do Balkanskata voyna – Voenen zhurnal, № 1–2, (2010)].

Стојчев, В. Бугарскиот окупациски систем во Македонија: 1941–1944. Скопје: Григор Прличев, 1996 [**Stoychev, V.** Bugarskiot okupatsiski sistem vo Makedoniya: 1941–1944, Skopje: Grigor Prlichev, 1996].

Странски, И. Гжстота на населението во македонската военноинспекционна област през 1916 година. – Македонски преглед, година II, книга 2. Софија, 1926 [**Stranski, I.** Gastota na naselenieto va makedonskata voenno-inspeksionna oblata preza 1916 godina – Makedonski pregleda, godina II, kniga 2. Sofia, 1926].

Христов, Д. Стратегическата отбрана на бугарската армија през Първата световна война. – Военен журнал, № 1, (1993) [**Hristov, D.** Strategicheskata otbrana na balgarskata armia prez Parvata svetovna voyna – Voenen zhurnal, № 1, (1993)].